

Müsəlman Şərqində ilk demokratik cümhuriyyət

Tariximizin parlaq səhifəsi

XX əsrin əvvəlində müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika - xalq cümhuriyyəti quran və parlamentarizmin əsasını qoyan Azərbaycan xalqının öyünməyə haqqı çadır. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verən inqilab nəticəsində imperiyanın süqutu yaxınlaşdı və mərkəzdənqaçma meyilləri gücləndi. Rusiya Dövlət Dumasına seçilmiş Cənubi Qafqazdan olan deputatlar əvvəlcə Xüsusi Komitə, noyabr ayında isə Zaqafqaziya Komissarlığı yaratdılar. 1918-ci il fevralın 23-də Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlar Tiflisdə toplaşaraq əvvəlcə Zaqafqaziya Seymi, aprelin 22-də isə müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikası yaratdılar. Hər üç millətin nümayəndələrinin təmsil olunduqları Zaqafqaziya Seymində xarici və daxili amillərin sayəsində ümumi dil tapmaq çətinləşirdi. Mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi özünün axırcı iclasını keçirir. Ertəsi gün Gürcüstan öz müstəqilliyini elan edir. Mayın 27-də seymın müsəlman fraksiyası Azərbaycan Milli Şurasını elan edir. Milli Şuranın rəyasət heyəti və sədri seçilir. Müsavat Partiyasının təmsilçilərinin təklifi ilə M. Ə. Rəsulzadə şuranın sədri seçilir.

Azərbaycan Milli Şurasının 44 üzvündən 26-sının imzaladığı dövlət müstəqilliyi haqqında bəyannamə (Əqdnamə) ilə türk-müsəlman dünyasında parlamentli respublikanın yaranmasının əsası qoyuldu. Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi haqqında mayın 30-da hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskinin imzası ilə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə radio-teleqraf göndərildi. Sonralar Əsas Qanunun - Konstitusiyanın qəbul edilməsi mümkün olmadığı üçün İstiqlal bəyannaməsi Xalq Cümhuriyyətinin süqutunadək bir növ Konstitusiyanı əvəz etmişdir.

Bəyannamənin 6-cı maddəsində qeyd edilirdi ki, Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycana xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan müvəqqəti hökumət rəhbərlik edəcək. İyunun 16-da Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Qafqaz İslam ordusunun komandanı Nuru paşa ilə Azərbaycan hökuməti arasında gərginlik yaranmışdı. Belə mürəkkəb vəziyyətdə Milli Şura fəaliyyət göstərməyin mümkün olmadığını görüb, daha əlverişli vaxta qədər özünü buraxmağa məcbur olmuş və öz səlahiyyətlərini Fətəli xan Xoyski hökumətinə həvalə etmişdi. Hökumət həm qanunverici, həm də icraedici orqan funksiyasını ifa edirdi.

Həmin dövrdə Bakı erməni-bolşevik qüvvələrinin işğalı altında idi. İyunun 12-də Bakı Sovetinin hərbi qüvvələrinə Gəncə üzərinə hücum əmri verilmişdi.

Azərbaycanın müstəqilliyi və azadlığı uğrunda çox çətin şəraitdə mübarizəyə başlayan müvəqqəti milli hökumətin fəaliyyətinin Gəncə dövrünün ilk günləri milli dövlətçiliyimiz üçün çox əhəmiyyətli bir sıra qərarların, o cümlədən Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edilməsi (19 iyun 1918-ci il), Azərbaycan Milli Ordusunun (Korpusunun) yaradılması (26 iyun 1918-ci il), türk dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) dövlət dili elan olunması (27 iyun 1918-ci il), hərbi nazirliyin təsis olunması (1 noyabr 1918-ci il) ilə tarixi yaddaşımıza daxil olmuşdur.

Xalq cümhuriyyətinin parlamenti və hökuməti mövcud olduqları müddətdə fəaliyyətlərini daha çox sosial-iqtisadi və maliyyə problemlərinin həllinə, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etməyə, vətəndaşların hüquqlarını qorumağa, dövlətin demokratik və hüquqi əsaslarını möhkəmləndirməyə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmağa, xarici ölkələrlə siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələri yaratmağa yönəlmişdi. Həmin dövrdə vətəndaşlıq haqqında, ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında, mətbuat haqqında, Milli Bankın təsis haqqında, Bakı Dövlət Universitetinin açılması haqqında, gömrük və poçt-teleqraf xidmətinin təkmilləşdirilməsi haqqında, məhkəmə qanunvericiliyi haqqında və sair qanunlar qəbul edilmişdi.

Zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin atributlarının yaradılması hökumətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Müvəqqəti hökumətin 21 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı rəngli bayraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası 1918-ci il noyabrın 9-da hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskinin məruzəsi əsasında Azərbaycanın yeni üçrəngli - mavi, qırmızı, yaşıl zolaqlardan ibarət və üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan milli bayrağın təsdiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikası üzərində dalğalanan dövlət bayrağımız ilk dəfə 1918-ci il noyabrın 9-da Bakıda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının yerləşdiyi binada (indiki Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin yerləşdiyi, o zamankı neft milyonçusu, məşhur müğənni Seyid Mirbabayevin mülkündə) qəbul edilmiş və qaldırılmışdır.

Üçrəngli dövlət bayrağımız 70 il sonra 1990-cı il noyabrın 17-də qədim Azərbaycan diyarı Naxçıvanda XX əsrin böyük siyasətçisi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul edilərək yüksəklərə qaldırıldı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin vəsətəti ilə 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti "Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nu qəbul etdi. Bu qanunla üçrəngli milli bayrağımız Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı kimi təsdiq edildi və bu müqəddəs istiqlal rəmzimiz bütün Azərbaycan üzərində dalğalanmağa başladı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 noyabr 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə

hər il noyabr ayının 9-nun Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı günü kimi qeyd edilməsi qərara alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi istər simvollarının zənginliyi, istərsə də Azərbaycan milli dövlətçiliyinin, xalqımızın tarixi-mədəni, milli-mənəvi görüşlərini hərtərəfli, dolğun əks etdirməsi ilə seçilir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbinin layihəsi 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hazırlansa da, o illərdə onun qanunvericilik səviyyəsində qəbul edilməsi mümkün olmamışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası 1920-ci il yanvarın 30-da "Azərbaycan Respublikasının gerbi və möhürünün, milli himninin və hərbi ordenlərinin layihələrinin hazırlanması haqqında" yenidən qərar qəbul etmişdir. Qərarın birinci bəndində hərbi ordenlərin yaradılması üçün müsabiqə elan edilməsi Hərbi Nazirliyə, ikinci bəndində isə milli himnin, dövlət gerbi və möhürünün layihələrinin hazırlanması ilə bağlı müsabiqə keçirilməsi isə Xalq Maarif Nazirliyinə həvalə edilmişdi. Birinci qərara əsasən 1919-cu ilin martın 23-də "Azərbaycan" qəzetində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət gerbi və möhürü layihələrinin hazırlanması üçün müsabiqə elan edilmişdi. Lakin təəssüf ki, 27 aprel 1920-ci il bolşevik istilasından sonra milli dövlətimizin süqut etməsi bu ümummilli və dövlət əhəmiyyətli məsələləri həll etməyə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə imkan vermədi. XX əsrin sonunda Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmək ərəfəsində - 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə dövlət gerbinin hazırlanması üçün müsabiqə elan olunmuşdur. 1991-1992-ci illər ərzində müsabiqəyə dövlət gerbinin onlarla layihəsi təqdim olunmuş, müzakirələr zamanı 1919-1920-ci illərdə hazırlanmış layihələrdən birinin qəbul edilməsi ilə bağlı təkliflər səslənmişdir. Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1993-cü il yanvarın 19-da qəbul etdiyi Konstitusiyaya Qanunu ilə 1919-1920-ci illərdə hazırlanmış dövlət gerbi layihələrindən birini müəyyən dəyişikliklərlə Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi kimi təsdiq etmişdir.

Özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edən müasir Azərbaycan Respublikasının parlamenti 1992-ci il mayın 27-də "Azərbaycan Respublikasının dövlət himni haqqında" Qanun qəbul etmişdir. Qanuna əsasən, 1919-cu ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş "Azərbaycan marşı" Azərbaycanın dövlət himni kimi təsdiq edilmişdir. Beləliklə, Xalq Cümhuriyyəti dövrünün dövlət rəmzləri bərpa olunmuşdur.

1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam ordusunun və Azərbaycan ordusunun köməyi ilə Bakı daşnak-bolşevik işğalından azad edildi. İki gün sonra Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. F. X. Xoyskinin müraciətinə əsasən noyabrın 16-da Milli Şura yenidən fəaliyyətə başladı. Milli Şuranın noyabrın 19-da M. Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında qərara alındı ki, Azərbaycan parlamentində ölkədə yaşayan bütün qeyri-millətlərin nümayəndələri təmsil olunmalıdırlar. Parlamentin 120 nəfərdən ibarət olması qərara alındı. Həmin dövrdə Milli Şuranın Azərbaycanın mübahisəsiz hesab etdiyi ərazilərdə - Bakı və Gəncə quberniyalarında, Zaqatala dairəsində, İrəvan və Tiflis quberniyalarının Azərbaycana bitişik və soydaşlarımızın kompakt yaşadığı ərazilərdə 2 milyon 750 min əhali yaşayırdı. Onlardan 1,9 milyon nəfəri müsəlman, yarım milyonu erməni 230 min nəfəri ruslar idilər. Əhalinin hər 24 min nəfərinə bir nümayəndə olmaqla, parlamentdə müsəlmanları 80, erməniləri 21, rusları 10, almanları bir, yəhudiləri bir deputat təmsil etməli idi. Kvotaya uyğun gəlməsə də, gürcülərin və polyakların da hərəsinin bir nümayəndə ilə parlamentdə təmsil olunmaları qərara alınmışdı.

Milli Şuranın qərarına əsasən hələ 1917-ci ilin sonlarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türk-müsəlman nümayəndə avtomatik olaraq yeni yaradılacaq parlamentin tərkibinə daxil edilirdi. Qalan deputatlar yeni seçilməli idi. Yeni seçiləcək 36 müsəlman deputat üçün yerlər aşağıdakı qaydada ayrılmışdı: Bakıdan 5, Göyçay, Lənkəran, Şamaxı və Zaqataladan 2, Quba, Gəncə və keçmiş İrəvan quberniyasının azərbaycanlıların əksəriyyət təşkil etdikləri (Naxçıvan, Ordubad və Şərur-Dərələyəz qəzaları) hissəsindən 3, Cavanşir, Qazax, Cəbrayıl qəzalarının və Borçalının hərəsindən bir deputat. Əsasnaməyə görə parlamentdə təmsil olunmaq üçün ayrılan 21 erməni yeri aşağıdakı qaydada bölünmüşdü: Gəncə və Şuşadan hər birindən 8 nəfər, Bakı Erməni Milli Şurasından 5 nəfər.

1918-ci il dekabrın 7-də saat 13-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırkı Əlyazmalar İnstitutunun binası) Azərbaycan parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Binanın ətrafı həmin gün bayramsayağı bəzədilmişdi. Bu parlament bütün müsəlman Şərqiində demokratik prinsiplər əsasında formalaşdırılmış ilk parlament idi.

Parlamentdə o dövrdə Azərbaycanın siyasi palitrasını əks etdirən bütün partiyalar təmsil olunmuşdular. "Müsavət" və bitərəflər fraksiyası ən böyük fraksiya olaraq parlamentdə 38 deputatla təmsil olunmuşdu. Sollar - hümmətçi menşeviklər və sosialistlər bloku 13 deputatla, "İttihadi-İslam" partiyası 13, "Əhrar" fraksiyası 6, müstəqillər 3 yerlə parlamentdə təmsil olunmuşdular. Milli bayraqlarla və xalılarla bəzədilmiş iclas zalında müsavətlərlə azlıqda qalan millətlərin nümayəndələri orta cərgədə, hümmətçi menşeviklər və sosialistlər solda, bitərəflər və ittihadçılar isə sağda əyləşmişdilər. Diplomatik nümayəndələr lojasında general Tomsonun nümayəndəsi polkovnik F. Kokkerel, İranın konsulu Saed-ol Vezarya Marağei, Dağlılar Respublikası hökumətinin sədri T. Çermoyev, Gürcüstanın diplomatik nümayəndəsi Karsevadze, Araz-Türk Respublikasının nümayəndəsi P. Əliyev və digər qonaqlar əyləşmişdilər.

Parlamentin ilk iclasını Milli Şuranın sədri M. Ə. Rəsulzadə açaraq təbrik nitqi söyləmiş və parlamentin rəhbərliyini seçməyi təklif etmişdi. Şəfəbəy Rüstəmbəylinin təklifi ilə o dövrdə bütün Rusiya müsəlmanlarının lideri hesab olunan siyasət nəhəngi, bitərəf Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, "Müsavət" partiyasının üzvü Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçildilər. Həmin vaxt Ə. M. Topçubaşov Azərbaycan nümayəndə

heyətinin başçısı kimi İstanbulda idi və sonradan Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün Fransaya getmişdi. Parlamentin süqutunadək Ə. M. Topçubaşov Azərbaycana qayıda bilməsə də, qiyabi olaraq axıradək parlamentin sədri vəzifəsini daşımışdı.

Parlamentdə ermənilərə 21, ruslara 10 yer ayrılsa da, onlar parlamentin açılışında iştirak etmədilər. Lakin sonradan Azərbaycanda yaşayan rus-slavyan əhalisinin təzyiqi ilə Rus Milli Şurası parlamenti boykot etmək haqqında qərarını ləğv etdi və ruslar parlament iclaslarına qatıldılar. Erməni deputatlardan isə 11 nəfəri iki fraksiyada qanunverici orqanın fəaliyyətində iştirak etmişdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan parlamentində 11 fraksiya və qrup fəaliyyət göstərmişdir.

Tədqiqatçılar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentçilik tariximizi iki dövrə ayırırlar. Birinci dövr - Milli Şura dövrü, yəni 1918-ci il mayın 28-dən noyabrın 19-dək olan dövrü əhatə edir. İkinci dövr isə 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 27-dək olan dövrü əhatə edir. Birinci dövr 6, ikinci dövr 17 ay davam etmişdir. Birinci dövrdə Milli Şuranın 9 iclası keçirilmişdir. Onlardan 7-si Tiflisdə və Gəncədə, 2-si isə Bakıda keçirilmişdir.

Xalq cümhuriyyəti parlamentinin 145 iclası keçirilmişdir. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış və onlardan 230-u qəbul edilmişdir. Parlamentdə 11 komissiya fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu dövrdə 5 dəfə hökumət kabinəsi qurulmuşdur. Bunun 2-si parlamentçilik tariximizin birinci dövrünə, 3-ü isə ikinci dövrünə təsadüf edir. Beş kabinədən 3-nə Fətəli xan Xoyski, 2-nə isə Nəsim bəy Yusifbəyov rəhbərlik etmişdir. Sonuncu üç kabinədə hökumətin tərkibi beynəlmiləl olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün əsas problemləri ölkə daxilində erməni separatizminin güclənməsi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiası və qaçqınlar problemi olmuşdur. XX əsrin sonunda müstəqil Azərbaycan Respublikasının yenə də həmin problemlərlə üzləşməsi onu göstərir ki, həmin problemlər eyni mənbələrdən qaynaqlanır və Ermənistanın arxasında duran qüvvələr onu kövrükləyir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97.297,67 kv.km (Bakı quberniyasında 39.075,15 kv.km, Gəncə quberniyasında 44.371,29 kv.km, Zaqatala quberniyasında 3.992,54 kv.km, İrəvan quberniyasında 9.858,69 kv.km) təşkil etmişdir. Azərbaycanın Ermənistan və Gürcüstan arasında mübahisəli ərazisi 16.598,30 kv.km (İrəvan quberniyasında 7.913,17 kv.km, Tiflis quberniyasında 8.685,30 kv.km) olmuşdur. AXC dövründə mübahisəli ərazilərlə birlikdə ölkə ərazisi 113.895,97 kv.km olmuşdur.

Yeni yaranmış respublikalar arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün aparılan danışıqlarda Azərbaycan tərəfi "millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi"ni əsas götürürdüsə, Ermənistan tərəfi "tarixi prinsipləri" əsas götürür, guya qədimdə həmin mübahisəli ərazilərin "Böyük Ermənistan" ərazisinə daxil olduğunu iddia edirdi. Üstəlik, Azərbaycan Milli Şurasının 29 may tarixli iclasının qərarı ilə İrəvan şəhərinin Ermənistana paytaxt kimi güzəştə gedilməsi erməniləri yeni-yeni Azərbaycan ərazilərini ələ keçirməyə şübhələndirmişdi. Gürcüstan nümayəndələri isə əsasən "əlverişli iqtisadi şərait" ön plana çəkir, əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsünün (quberniya) saxlanmasına çalışırdı. Hər üç respublikanın biri digərinə qarşı ərazi iddiası, xüsusən də Ermənistan respublikasının fürsətdən istifadə edərək silah gücünə daha çox əraziləri ələ keçirmək cəhdləri milli münaqişələrin dərinləşməsinə, nəticədə isə yüz minlərlə əhalinin etnik torpaqlarından qaçqın düşməsinə səbəb olmuşdu. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında 11 zonada mübahisəli ərazi problemi meydana çıxmışdı. Azərbaycan tərəfi mübahisəli ərazilər problemini danışıqlar yolu ilə, bu mümkün olmasa, beynəlxalq güclərin iştirakı ilə yaradılmasını təklif etdiyi arbitraj yolu ilə həll edilməsini istəyirdi. 1919-1920-ci illərdə mübahisəli ərazilər və qaçqınlar problemini həll etmək üçün Bakıda və Tiflisdə dörd dəfə konfrans keçirilmişdi. Lakin bu konfranslar heç bir nəticə verməmişdi. 1919-cu ilin payızında Azərbaycan ordusunun Zəngəzuru erməni işğalından azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara başlamasından sonra Ermənistan tərəfi müttəfiqlərin ali komandanlığının vasitəçiliyi ilə noyabrın 23-də Tiflisdə keçirilən konfransda atəşkəs əldə edilməsinə nail olmuşdu. Azərbaycan tərəfi birtərəfli qaydada qoşunlarını Zəngəzurdan geri çəkmiş, Ermənistan qoşunları isə fürsətdən istifadə edərək 1920-ci ilin yanvarında Zəngəzuru tamamilə işğal etmişdi. Azərbaycanın bundan sonra diplomatik danışıqlar yolu ilə Zəngəzuru azad etmək cəhdləri heç bir nəticə verməmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Səhiyyə və Himayəçilik Nazirliyi yaradılmış, Xudadat bəy Rəfibəyov nazir təyin edilmişdi. Hökumət Bakıya köçən zaman bu nazirlik iki yerə - Səhiyyə Nazirliyinə və Himayəçilik Nazirliyinə bölünmüşdü. Himayəçilik Nazirliyinin qarşısında 2 əsas vəzifə dururdu: qaçqınlar məsələsi (qonşu ölkələrdən Ermənistan və Türkiyədən) gələn qaçqınları qəbul etmək, onları ilkin zəruri ərzaq və qida məhsulları ilə təchiz etmək, əkin üçün toxum və işçi heyvanları ilə təmin etmək, bəzi kənd icmalarında fərdi təsərrüfatları dirçəltmək üçün faizsiz kredit vermək və qaçqınları işlə təmin etmək) və himayəçilik məsələsi (azyaşlı yetim uşaqların saxlanması üçün yetimxanalar və düşərgələr təşkil etmək, kasıblar üçün ucuz qiymətlə yeməxanalar, qida məntəqələri açmaq, fərdi və ictimai xeyriyyəçilik fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun inkişafına yardım göstərmək). Nazirlik yerlərdə məsələləri qaydasında həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil etmişdi: 1)Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı, Quba qəzaları daxil idi), 2)Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3)Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4)Nuxa dairəsi (Nuxa, Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5)Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), 6)Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlərə himayəçilik müfəttişləri rəhbərlik edirdilər. Qaçqınlara yardım məsələsi Himayəçilik Nazirliyində üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1)Bakıda və onun mədən

rayonlarında, 2) ölkənin digər yerlərində, 3) xarici dövlətlərdə. 1919-cu ildə qaçqınlar, kimsəsizlər və qocalar üçün Suraxanıda, Ramanıda, Maştağada, Bülbülədə, Ermənikənddə və Bayılda yeməxanalar açılmışdı. Himayəçilik dairələrində müsəlman qaçqınlarla yanaşı, erməni qaçqınları üçün də ayrıca yeməxanalar açılmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə yeməxanaların sayı 17-yə çatdırılmış, 2 ərzaq paylanma məntəqəsi, 5 çayxana fəaliyyət göstərmişdi. Ermənistandakı müsəlman qaçqınların problemini həll etmək üçün 1919-cu il iyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfüqar bəy Makinski Himayəçilik Nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlamışdı.

Xalq cümhuriyyəti hökumətinin başlıca məqsədi onun müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaqdan ibarət idi. Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyəti bu məqsədlə çoxtərəfli görüşlər keçirmişdi. Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Paris sülh konfransında Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto tanındı. Bu əlamətdar hadisə ilə bağlı yanvarın 14-də bütün Azərbaycan ərazisində bayram şənlikləri və Azərbaycan parlamentinin xüsusi iclası keçirilmişdi.

8 aprel 1920-ci ildə keçirilən parlament iclasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qərbi Avropa dövlətləri və Amerikada diplomatik nümayəndəliklərinin təsis edilməsi və Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin buraxılması haqqında qanun layihəsi müzakirə edilmişdi. Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveçrə, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Ukrayna, Rumıniya, Almaniya və Rusiyada diplomatik nümayəndəliklərin açılması haqqında qanun qəbul edilmişdi. Həmin dövrdə Bakıda 20-dən çox ölkənin diplomatik missiyaları fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan parlamenti mövcud olduğu dövrdə İstiqlal bəyannaməsinə əməl etmişdir. Onun fəaliyyəti isə "Azərbaycan parlamentinin "nakazı" ("təlimatı") əsasında idarə olunmuşdur.

1920-ci ilin əvvəlində parlamentin rəyasət heyətində dəyişiklik baş vermişdir. Daxili nizamnaməyə əsasən bir illik səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra Həsən bəy Ağayev istefa vermişdir. Onun yerinə Məmməd Yusif Cəfərov parlament sədrinin birinci müavini seçilmişdir. Xalq cümhuriyyətinin süqutunadək parlamento M.Y.Cəfərov sədrlik etmişdir.

Lakin Azərbaycanın daxili-siyasi həyatında yaranan sabitlik uzun sürmədi. Ölkənin başının üstünü bolşevik təhlükəsi almışdı. Rusiya qoşunları Azərbaycanın şimal sərhədlərində cəmləşmişdi. Xarici təhlükə ilə yanaşı, aprel ayının əvvəllərindən başlanan hökumət böhranı Azərbaycanda siyasi vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb oldu. Mart ayında Qarabağda başlanan erməni qiyamını yatırmaq üçün Azərbaycan ordu hissələrinin Bakıdan Qarabağa göndərilməsi Qırmızı Orduya qarşı ciddi müqavimət göstərməyi mümkünsüz etdi. Azərbaycan parlamenti 1920-ci il aprelin 27-də keçirilən sonuncu iclasında Rusiyanın hərbi müdaxiləsi nəticəsində fakt qarşısında qalaraq hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi barədə qərar çıxardı. Şimali Azərbaycan yenidən Rusiyanın əlinə keçsə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz buraxdı. Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı müstəqil yaşamağa, öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etməyə qadirdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımızın dövlətçilik və ictimai-siyasi fikir tarixində rolu misilsizdir. Sovet tarixşünaslığında xalq cümhuriyyətinin fəaliyyəti qərəzli şəkildə saxtalaşdırılmışdır. Müasir Azərbaycan Respublikası XX əsrin əvvəlində mövcud olmuş xalq cümhuriyyətinin varisi kimi, onun zəngin ənənələrindən istifadə edir, onun irsinin üzə çıxarılması və nəşr edilməsi istiqamətində mühüm işlər görmüşdür. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyi ərəfəsində imzaladığı 30 yanvar 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə yaradılmış Dövlət Komissiyasının qərarı ilə xalq cümhuriyyətinin irsinin mühüm sənədləri 7 cilddə çap olunmuşdur. Xalq cümhuriyyətinin irsi tariximizin həm şanlı, həm də ibrətamiz səhifələridir.

Nazim MUSTAFA,
tədqiqatçı